
КРАЄЗНАВСТВО ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

УДК 78.03 (477)

DOI 10.31654/2520-6966-2025-27F-113-175-183

Беренбейн І. С.

кандидат мистецтвознавства,
доцент кафедри інструментально-виконавської майстерності
Київського столичного університету імені Бориса Грінченка
i.berenbein@kubg.edu.ua
orcid.org/0000-0002-3949-1201

Творчість Валентина Костенка як вияв духовної парадигми української культури

Розглянуто творчість В. Костенка як важливу і невід'ємну складову українського музично-історичного процесу першої половини ХХ століття із залученням архівних джерел. Визначено типологічне й унікальне в його статті. З'ясовано, що універсалізм його мистецького пошуку ґрунтується на українській романтично-бароковій моделі світоусвідомлення. Охарактеризовано тип індивідуально-стильового мислення митця як екзистенційно-кордоцентричний. Виявлено унікальність творчого служіння митця, яке полягало в усвідомленні життя як етичного діяння. Наголошено на багатовекторності ціннісно-смислових вимірів – композитора, музичного критика, філософа, громадського діяча, педагога. Розкрито особливості процесу індивідуально-стильової самореалізації, еволюції жанрово-інтонаційного змісту музики, проблематики музично-критичних та філософських праць митця. Визначено особливості філософської концепції митця як синтезу української міфологічної традиції, біблійної етики, європейського позитивізму, наукового космізму. Акцентовано, що саме етичний погляд на життя визначив «ідейне поле» композиторського пошуку В. Костенка, принципові позиції у музично-критичній та музично-громадській діяльності. Зазначено, що динаміка індивідуально-стильових пошуків композитора відображає процес драматизації образно-інтонаційного мислення композитора від своєрідного «вітаїзму» 1920-х років з орієнтацією на обрядовий фольклор та думні музичні джерела до усвідомлення трагічної сутності буття у творчості кінця 1930–1940-х років та етико-філософського узагальнення ідеї життя у творах кінця 1940-1950х років. Наголошено на новаторстві В. Костенка в галузі музичної історичної драми і акцентуванні уваги на психологічній драмі героїв («Кармелюк», «Сава Чалий») в руслі проблеми «історія і герой». Акцентовано, що в умовах тоталітарної ідеології В. Костенко обстоює у своїй критичній діяльності історичні принципи дослідження національного музично-стилетворчого процесу як поетального розкриття національно-індивідуального у всесвітньо-універсальному,

актуалізує історико-контекстне вивчення нових стильових процесів в українському музичному мистецтві, запроваджує науково-методологічні підходи у дослідження музично-творчих біографій.

Ключові слова: В. Костенко, композиторська творчість, універсалізм мислення, українське відродження 1920-1930 років.

Актуальність теми дослідження. Складні різновекторні і доленосні процеси, у вирі яких осмислювалася і набувала самоідентичності українська національна культура, увиразнюють період 20-30-х років ХХ століття як вузловий момент творення національно оприявлених сенсів, національних лексем і національного стилю.

В. Костенко (1895–1960) був однією з яскравих самотутніх особистостей, які зазнали трагічної долі української інтелігенції періоду «розстріляного Відродження». Універсалізм його мистецького пошуку як вияв типологічних рис української духовної культури базувався на романтично-бароковій екзистенційно-кордоцентричній моделі світоусвідомлення. Водночас його унікальний життєтворчий шлях відобразив смислові виміри інтелектуального пошуку митця, неоднолінійність особистісного становлення і максими його громадянського служіння. Його яскрава національно увиразнена музична мова, історизм мислення в питанні ролі і місця української музики у всесвітньому музично-історичному процесі, принципів позиції щодо української народної пісні як фундаменту композиторської творчості, «європейськість» жанрових орієнтирів, філософська концепція і активна громадянська позиція характеризують постать В. Костенка як невід'ємну частку української музичної культури 20-30-х років ХХ століття, без якої неможливо об'єктивно і повно досягнути смислові характеристики мистецьких процесів цієї доби. В.Костенко був репресований радянською тоталітарною системою, відбував «покарання» в таборах ГУЛАГу протягом 1950-1956 років. Реабілітований посмертно у 1991 році. Дослідження його творчості розпочалося у 1995 році зі зняттям заборони на архівні фонди жертв політичних репресій. Результатом довготривалої кропіткої роботи по збору, систематизації і науковому аналізу розрізаних документів і матеріалів стало написання першої наукової біографії В. Костенка у 2011 році [2], окремих статей, наукової монографії [3]. Проте, повернення творчості В. Костенка в музично-виконавську практику відбувається поволі кволо, а постать митця залишається маловідомою широкому загалу.

Мета дослідження полягає в актуалізації вивчення творчості В. Костенка в теоретичному і практичному аспектах, осмисленні на

новому рівні його внеску в українську духовну культуру як цілісного явища і феномену.

Аналіз останніх досліджень. Серед останніх публікацій найбільш ґрунтовно творчість Валентина Костенка досліджена в окремих статтях і монографії Інеси Беренбейн [3]. Пробудженням інтересу до творчості митця є окремі мистецькі проекти («Репресована українська музика»), доповіді на наукових конференціях. Останнім часом все більшого значення набувають дослідження української музичної культури в аспекті регіоналістики. Одним з них є дисертація Калиниченка Я. О. «Скрипкова творчість харківських композиторів ХХ століття: історичний та жанрово-стильовий аспекти» [4], де Скрипковий концерт В. Костенка розглядається в контексті дослідження харківської скрипкової школи.

Виклад основного матеріалу. Творчий феномен В.Костенка привертає увагу різновекторністю ціннісно-сміслових вимірів – композитора, музичного критика, філософа, громадського діяча, педагога. В той же час, його світоглядні орієнтири, які склали основу власній філософській концепції, визначили часопросторовий континуум його екзистенції, стали свого роду праджерелом його творчих ідей, морально-етичних запитів, імперативів духовного розвитку, а ширше – глибинних зв'язків з національною духовною традицією усвідомлення життя як морального діяння.

Аналіз філософських та автобіографічних творів В. Костенка уможлиблює висновок про те, що за характером світовідчуття і самоусвідомлення у світі В. Костенко представляє визначальний для генерації 20-х років ХХ-го століття тип романтика, максималіста, громадянина з великою спрагою пізнання смислу, долі й свого особистісного призначення. В його індивідуальності співіснували тонкий лірик і філософ, палкий оратор, зятятий борець за новий соціальний устрій і замкнена у своїй самотності людина. Вивчені рукописи його філософських, автобіографічних та епістолярних творів (поєми «Пророк Світовида», автобіографічної повісті «Моє життя», філософських бесід «Матерія-життя-людина» [9;7;6]) уможлиблюють висновок про світорозуміння митця як синтез української міфологічної традиції, де Всеєдність-Соборність розуміється як світ моралі і мудрості, української кордоцентричної традиції, біблійної етики, «філософії обов'язку» І. Канта, волонтаристичної метафізики Ф. Шеллінга, моністичних наукових систем космізму В. Вернадського і К. Цюлковського. Усвідомлення ідеї цілісності, розуміння взаємопов'язаності процесів макро- і мікрокосму склали основу власної філософської концепції В. Костенка, його етики, антроподицеї та теодицеї.

Вихідною точкою етики В. Костенка є особистість як етичний феномен і суверенна персоніфікована цілісність.

З усвідомленням суверенності людської особистості пов'язуються і погляди В. Костенка на історію та національну культуру.

Митець осмислює історію як живий цілісний закономірний процес, у якому синтезуються різні вияви оригінально-неповторного й особистісного, репрезентантом якого в історії є національна культура.

Важливо зазначити, що розуміння В. Костенком проблем *«нація та історія»*, *«нація та людство»* відбувається у руслі романтичної історіософської традиції, де вселюдське (загальне) пізнається через осмислення національного (індивідуального). «У розвитку численних національних культур полягає все багатство і сенс історичного процесу людства, – підкреслює В. Костенко, –...нівелюючий космополітизм серед численних народів,... призив би лише до спустошення й занепаду всесвітнього культурного процесу.» [9, 24].

Проаналізовані матеріали дають підстави констатувати, що трагічна доля В.Костенка, як одного з беспосередніх і найактивніших учасників українського культурно-мистецького процесу 1920-1930-х років, відбила закономірності творчої біографії інтелігента, який об-стоював високі етичні ідеали у своїй творчості. Етичний погляд на життя визначив «ідейне поле» його композиторського пошуку, принципові позиції у музично-критичній та музично-громадській діяльності.

Системний підхід до вивчення життєтворчого процесу В. Костенка дозволив реконструювати всі рівні і напрямки його діяльності в цілісності індивідуально-стильової еволюції та її поетапності.

Комплексний аналіз архівних матеріалів і документів до творчої біографії В.Костенка уможливив висновок щодо динаміки індивідуально-стильових пошуків композитора, яка найбільш характерно виявляється в камерній музиці (камерно-інструментальній і камерно-вокальній). У своїх найхарактерніших змістових тенденціях камерні твори відображають процес драматизації образно-інтонаційного мислення композитора від своєрідного «вітаїзму» 1920-х років з орієнтацією на обрядовий фольклор та думні музичні джерела (квартети, симфонічна сюїта, скрипковий концерт, хори, романси) до усвідомлення трагічної сутності буття у творчості кінця 1930–1940-х років (опери, квартети, тріо) та етико-філософського узагальнення ідеї життя у творах кінця 1940-1950х років (квартети, солоспіви, симфонічна картина, дитячий фортепіанний цикл). Оперна творчість митця локалізована у 1930-ті роках і характеризує певний етап творчої еволюції.

Персоналізм мислення В.Костенка зумовив особливості драматургічних концепцій його історичних опер. Новаторський пошук митця

в напрямку *музичної історичної драми* позначився у персоналістично-му вирішенні проблеми «історія та герой», переакцентуації центральної образної ваги з масових сцен, що характеризують колективний образ народу, на психологічну драму героїв («Кармелюк», «Сава Чалий»). Можна припустити, що такою психологічною особливістю була позначена і перша незакінчена опера В. Костенка «Кочубеївна» на лібретто Х.Алчевської з центральним жіночим образом (в цьому прочитується паралель до «жіночої теми» у творчості П. Куліша). Така особливість мислення В.Костенка стала предметом критики опери «Кармелюк» напочатку 1930-х років [10]. Проте у критиці 50-х років саме завдяки таким якостям мислення та майстерному симфонічному втіленню ідеї твору опера «Кармелюк» здобула найвищої оцінки як яскравий зразок реалістичної музичної драми [1, 73-75].

Якісно новий рівень осмислення проблеми «герой у драмі історії» представляє останній і кульмінаційний, за визначенням В.Костенка, оперний твір митця – «**Сава Чалий**» (1937). У цьому творі героїчне підіймається до рівня *трагічного узагальнення*. Невипадковий і вибір сюжету – трагедія І. Тобілевича «Сава Чалий», де історичний образ гайдамацького ватажка переданий через вирішення внутрішнього конфлікту. Драматургічне рішення опери визначає акцентування у творі *проблеми морального вибору*, перед яким опиняються головний герой Сава Чалий, його дружина Зося, гайдамаки. Етос і трагізм основного ідейного конфлікту полягає у неможливості поєднати ідеал цілісності, який уособлює сім'я, з руйнуючою стихією гайдамацького руху, сама ідея якого втратила для героя свій гуманістичний сенс. А етичний пафос опери апелює до ідейної антитетичності культури українського бароко, де типу людини «мудрої» протистояв тип людини «гордої» (Ан. Макаров). У цьому полягає історизм мислення В. Костенка. Водночас розкрита композитором тема особистої трагедії героя викликає історичну паралель з долею української інтелігенції 30-х років, для якої проблема морального вибору була такою ж актуальною і принциповою.

Драматургічні досягнення В. Костенка в опері «Сава Чалий», у порівнянні з його попередньою історичною оперою «Кармелюк», що написана в руслі стилістичних пошуків 1920-х років, свідчать про якісно новий рівень оперно-драматургічного мислення композитора. Драматургічна ідея твору відображає й змістово-якісний рух його творчості від сповненого надій, романтичних ілюзій «вітаїстичного ствердження» до усвідомлення трагічної сутності буття.

Досліджені нотні рукописи, епістолярні твори митця дають чітку яву про невпинний творчий пошук митця, який сягає своєї драматичної кульмінації у творчості останнього дев'ятиліття (1949–1957), де 7 років припадають на табори ГУЛАГу. У цей період найбільш складних у житті митця духовних випробувань він не відмовляється від композиторського самовдосконалення та пошуку нових засобів музично-творчого вираження. Як доводить аналіз рукописів, ці пошуки полягали в опануванні нових семантичних глибин філософського осмислення ідеї життя, розширенні жанрово-стилістичних обріїв у площині ліричного вислову (вокальний цикл «12 солоспівів на вірші Лесі Українки», в якому синтезується оперне і камерно-вокальне мислення митця, симфонічна картина «Тайга», Восьмий струнний квартет (написані в таборі) завершують симфонічний і камерно-інструментальний напрямки творчого буття композитора). Думки і почуття, що відлунюють у його творах останніх двох десятиліть, у листах до дружини з заслання є виявом високого рівня духовної свободи і самовираження, якого набуває В. Костенко в останні роки життя. Свідченням його етичних переконань є рядки з листа від 14 грудня 1953 року з ГУЛАГу до дружини: «Все своє життя я будував за велінням морального обов'язку і совісті, керувався почуттям справедливості і честі. Всі удари, що спіткали мене, я приймаю як абсолютно необхідні і невідворотні. Жаліти, сумувати мені нема про що, просити і припинуватися не можна. Я абсолютно спокійний і впевнений у собі» [8]. Етапні твори останніх десятиліть – опери «Кармелюк», «Сава Чалий», П'ятий струнний квартет за поемою «Сон» Т. Шевченка, струнне тріо, вокальний цикл «12 солоспівів на вірші Лесі Українки», Восьмий струнний квартет, симфонічна картина «Тайга» – можна віднести до кращих зразків української музики 1930–1950-х років.

Комплексний аналіз матеріалів музичної періодики 1926–1930-х років уможливив висновок про музично-критичну і публіцистичну діяльність В. Костенка як важливий етап формування музично-критичної думки в Україні.

Попри типову для часу ідеологічну риторику, полемічність вона є інформативною щодо розуміння принциповості позицій В. Костенка у найбільш актуальних питаннях, навколо яких точилися дискусії у тогочасній музичній пресі: проблем національного фактору сучасної творчості, професіоналізму, спадкоємності національних музично-історичних традицій, інтегральних зв'язків українського і західноєвропейського музичного мистецтва, нових стильових пошуків сучасних композиторів, а також проблем реорганізації музично-освітнього життя.

Особливість реалізації власних музично-естетичних апеляцій характеризує постать В. Костенка-критика у висвітленні актуальних проблем і запитів українського музикознавства 1920-х років.

У найдраматичніші для української культури часи офіційного гальмування національних і яскраво особистісних культуротворчих факторів, він обстоює у своїй критичній діяльності історичні принципи дослідження національного музично-стилетворчого процесу, що ґрунтуються на розумінні цілісності і спадкоємності процесу національного стилеформування як поетапного розкриття національно-індивідуального у всесвітньо-універсальному (М. Грінченко, П. Козицький, С. Людкевич), актуалізує історико-контекстне вивчення нових стильових процесів в українському музичному мистецтві та об'єктивність підходів до вивчення творчості сучасних композиторів – І. Белзи, Б. Лятошинського, Ю. Мейтуса, П. Сениці, Б. Яновського, запроваджує науково-методологічні підходи у дослідження музично-творчих біографій (П. Сениця). Осмислення проблем національного стилю пов'язується у критичній спадщині В. Костенка з усвідомленням національного музичного фольклору як симбіозу різних етноструктур. В. Костенко висловлює погляди суголосні поняттю «етнографічного ендосмосу» (С. Людкевич).

Висновки. Постать В. Костенка з її різнобічністю та суперечностями, змістовністю творчо-індивідуальної самореалізації є прикладом високої людської та професійної гідності, творчого служіння етико-філософським принципам та ідеям, які історично відобразили духовну ойкумену української культури у сукупності її типологічних та яскраво особистісних виявів.

Література

1. Архимович Л.Б. Позитивний герой в опері. Проблеми української радянської музики. 1968, Вип.1. С.71-80.
2. Беренбейн І. С. (2011) Постать Валентина Костенка в українській музичній культурі першої половини ХХ століття: історіографічний, світоглядний, стилістичний аспекти [Текст]: дис.... канд. мистецтвознав.: 17.00.03 / Беренбейн Інеса Самійлівна; Нац. муз. акад. України ім. П. І. Чайковського. 316 арк.: нот. – Бібліогр.: арк. 181–196
3. Беренбейн Інеса. Постать Валентина Костенка в українській музичній культурі першої половини ХХ століття: монографія. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М, 2024. 268 с. ISBN 978-617-640-635-8.
4. Калиниченко, Я. О. Скрипкова творчість харківських композиторів ХХ століття: історичний та жанрово-стильовий аспекти (Дис. ... д-ра філософії). Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка. Суми, 2025.

5. Костенко. Поема «Пророк Дажбога». Автограф. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. Ф.328, оп.2, од.зб.39.
6. Костенко В. Філософські бесіди «Матерія-життя-людина». Автограф. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. Ф.328, оп.2, од.зб.40.
7. Костенко В. «Моє життя. Життєпис. Спогади. Замітки». Автограф. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. Ф.328, оп.2, од.зб.41.
8. Костенко В. Листи 1950-1955 років до дружини Л.Костенко - ф.328, оп.1, од.зб. 42.
9. Костенко В. Філософська поема «Пророк Світовида». [Автограф]. Архів Служби безпеки України.
10. Матеріали до спектаклів: програма вистави опери «Кармелюк». Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України - ф.328, оп.1, од.зб. 46.

References

1. Arkhymovych, L.B. (1968). *Pozytyvnyi heroi v operi* [Positive Heroes in Opera]. *Problemy ukraïnskoi radiïnskoi muzyky – Problems of Ukrainian Soviet Music*. Iss.1, pp.71-80. [in Ukrainian].
2. Berenbein, I. S. (2011) *Postat Valentyna Kostenka v ukraïnskii muzychnii kulturi pershoi polovyny XX stolittia: istoriohrafichnyi, svitohliadnyi, stylistychnyi aspekty* [The Figure of Valentin Kostenko in Ukrainian Musical Culture in the First Half of the 20th Century: Historiographical, Worldview, and Stylistic Aspects]: thesis for the degree of Candidate of Art History. 316 sheet music. Bibliography: sheet music 181–196. [in Ukrainian].
3. Berenbein, Inesa (2024). *Postat Valentyna Kostenka v ukraïnskii muzychnii kulturi pershoi polovyny XX stolittia* [The Figure of Valentin Kostenko in Ukrainian Musical Culture of the First Half of the 20th Century]. Nizhyn: PP Lysenko M.M. Publ. 268 p. ISBN 978-617-640-635-8. [in Ukrainian].
4. Kalynychenko, Ya. O. (2025). *Skrypkovala tvorchoist kharkivskykh kompozytoriv XX stolittia: istorychnyi ta zhanrovo-stylovyi aspekty* [Violin Works by Kharkiv Composers of the 20th Century: Historical and Genre-Style Aspects] (PhD thesis). Sumy. [in Ukrainian].
5. Костенко. Поема «Пророк Дажбога». Автограф [Poem 'The Prophet of Dazhbog'. Autograph]. Central State Archive-Museum of Literature and Art of Ukraine. F.328, op.2, unit 39. [in Ukrainian].
6. Костенко, В. Філософські бесіди «Матерія-життя-людина». Автограф. [Philosophical Discussions 'Matter-Life-Man'. Autograph]. Central State Archive-Museum of Literature and Art of Ukraine. F.328, op.2, unit.40. [in Ukrainian].
7. Костенко, В. «Моє життя. Життєпис. Спогади. Замітки». Автограф [My Life. Biography. Memoirs. Notes. Autograph]. Central State Archive-Museum of Literature and Art of Ukraine. F.328, op.2, од.зб.41. [in Ukrainian].
8. Костенко, В. Листи 1950-1955 років до дружини Л.Костенко [Letters from 1950-1955 to His Wife L. Kostenko]. f.328, op.1, unit 42. [in Ukrainian].

9. Kostenko, V. *Filosofska poema «Prorok Svitovyda»*. *Avtohraf*. [Philosophical Poem 'The Prophet of Svitovyd'. Autograph]. Archive of the Security Service of Ukraine. [in Ukrainian].

10. *Materialy do spektakliv: prohrama vystavy opery «Karmeliuk»*. [Materials for Performances: Programme for the Opera Karmeliuk]. Central State Archive-Museum of Literature and Art of Ukraine. f.328, op.1, unit 46. [in Ukrainian].

Berenbein I. S.

PhD in Art History, Associate Professor of the Department of Instrumental and Performing Arts, Borys Hrinchenko Kyiv Metropolitan University

i.berenbein@kubg.edu.ua

orcid.org/0000-0002-3949-1201

Valentyn Kostenko's Work as a Manifestation of the Spiritual Paradigm of Ukrainian Culture

The work of V. Kostenko is considered as an important and integral part of the Ukrainian musical-historical process of the first half of the 20th century with the use of archival sources. The typological and unique features of his personality are identified. It has been established that the universalism of his artistic search is based on the Ukrainian romantic-baroque model of world perception. The artist's type of individual-style thinking is characterised as existential-cardio-centric. The uniqueness of the artist's creative service, which consisted in the awareness of life as an ethical act, has been revealed. The multi-vector nature of the value and meaning dimensions of the composer, music critic, philosopher, public figure, and teacher has been emphasised. The peculiarities of the process of individual stylistic self-realisation, the evolution of the genre and intonational content of music, and the issues addressed in the artist's music-critical and philosophical works are revealed. The peculiarities of the artist's philosophical concept as a synthesis of Ukrainian mythological tradition, biblical ethics, European positivism, and scientific cosmism are identified. It is emphasised that it was precisely his ethical view of life that determined the 'ideological field' of V. Kostenko's compositional search and his principled positions in his music criticism and public activities. It is noted that the dynamics of the composer's individual -stylistic explorations of the composer reflects the process of dramatisation of the composer's figurative-intonational thinking from the peculiar 'vitalism' of the 1920s with an orientation towards ritual folklore and дума musical sources to the awareness of the tragic essence of being in the works of the late 1930s–1940s and ethical-philosophical generalisation of the idea of life in works from the late 1940s and 1950s. The author emphasises V. Kostenko's innovation in the field of musical historical drama and his focus on the psychological drama of the characters (Karmelyuk, Sava Chaly) in the context of the problem of 'history and the hero'. It is emphasised that, in the conditions of totalitarian ideology, V. Kostenko defends in his critical activity historical principles of researching the national musical and stylistic process as a step-by-step disclosure of the national-individual in the universal, actualizes the historical and contextual study of new stylistic processes in Ukrainian musical art, and introduces scientific and methodological approaches to the study of musical and creative biographies.

Key words: V. Kostenko, compositional creativity, universalism of thought, Ukrainian revival of the 1920s and 1930s.